

**ОБРЯД І ЗВИЧАЙ ЯК ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ
В ОПОВІДАННЯХ МАРКА ВОВЧКА**

У статті здійснено спробу з'ясувати роль фольклорно-етнографічних елементів як інтертекстуальних компонентів у творенні текстів Марка Вовчка. Інтертекстуальний підхід до літературного твору дає змогу збагнути його як неповторний текст. Розглянуті оповідання письменниці засвідчують відкритість питання про інтертекстуальність як характерну ознаку структурування тексту.

Проблема літературно-фольклорних зв'язків тлумачилася досі в українському літературознавстві здебільшого під кутом зору народницької ідеології. Звернення письменників до "народних джерел" розглядалося як цілком закономірний процес, бо йшлося про незаперечне в ті часи: фольклор – ідейне, художнє, мовне джерело нової української літератури. У такому ключі розглядалася і проза Марка Вовчка в роботах "Народні джерела творчості Марка Вовчка" Б. Хоменка, "Марко Вовчок і музичний фольклор" Є. Федотова, у літературних портретах письменниці, авторами яких є О. Зосенко, М. Тараненко.

Акцент тут робився саме на ідеологічному, світоглядному аспекті "впливу" фольклору на творчість Марка Вовчка, звідси виводилась як щось похідне – художня своєрідність. Сучасний дослідник прози письменниці має поглянути на її твори передусім як на текст і визначити не лише чинники, які вплинули на його формування, а й проаналізувати саму структуру тексту. І тут на допомогу для нового прочитання прийдуть структуралізм і семіотика, а особливо – теорія інтертекстуальності яка дозволяє розглядати твір як інтертекст (сукупність декількох текстів). Інтертекстуальний підхід до літературного твору дає змогу збагнути його як неповторний текст, чого не досягти, вдаючись тільки до дослідження впливів.

Мета цієї статті – з'ясувати значення і роль фольклорно-етнографічних елементів як інтертекстуальних компонентів у творенні текстів Марка Вовчка

Літературний твір, як зазначає Р. Барт, є сплетінням цитат, посилань, відголосків. Тому він набуває здатності асоціюватись з іншим твором. Унаслідок такого асоціювання виникає нова відтворююча структура художнього цілого, яка і називається інтертекстуальністю [1: 233]. Оповідь – це обсяг, що містить у собі багато кодів, одночасно сплутаних і незавершених. Важливо знайти ключ до розшифрування цих кодів, враховуючи історичні, етнічні, культурні літературні та інші впливи. Це досить складне завдання, адже вимагає глибокої обізнаності читача. До того ж не завжди відомі способи дослідження є ефективними. Тому О.П. Горенко вважає слушною думку Дерріди про необхідність пошуку нових способів дослідження тих кодів, які сприймаються в процесі прочитання твору [2: 109]. Інтертекстуальність, за "Літературознавчим словником-довідником", має такі види: 1) генетична – зауважує лише ті прото-, архетексти, які брали участь у виникненні літературного твору; 2) інтенціональна – спланована автором, усвідомлена ним; 3) іманентна – визначена чи нав'язана самим літературним твором; 4) рецепційна – та, яка може бути виявлена емпірично різними реципієнтами [3: 318].

Простежимо це на прикладі "Народних оповідань" Марка Вовчка. Генетична інтертекстуальність охоплює процес виникнення і здійснення задуму, стимулювання до творчості, джерела художнього твору. Досліджуючи звичаї та обряди як інтертекстуальний компонент у творчості Марка Вовчка, не можна обійтися без бодай короткої характеристики історико-етнографічних умов написання "Народних оповідань". Особливістю народних звичаїв є те, що вони функціонували протягом тривалого історичного періоду і передавалися з покоління в покоління. Обряди склалися історично і вирізнялися стереотипністю, символічністю. "Народні оповідання" Марка Вовчка побудовані на матеріалі минулого, що є одним із ключів розшифрування кодів. І. Денисюк зазначає, що "авторка надивилася на все, що було по селах, наслухалась народних оповідань, а її власні твори були вже продуктом споминів" [4: 26]. Цю думку підтримує О. Дорошкевич і додає, що Марко Вовчок "мала до того ж досвідчених консультантів типу О. Марковича" [5: 115]. М. Тараненко погоджується, що в основу оповідань письменниці покладено живу дійсність, але наголошує, що "важливим джерелом були пісні, балади, перекази, казки, легенди тощо" [6: 57].

Майже всі письменники XIX ст. зверталися до міфу, обряду, усної народної творчості, подій та явищ минулого. Однак вони по-різному підходили до їх застосування у власній творчості. У творчості Марка Вовчка, за словами О. Засенка, "немає й тіні примітивної стилізації, навпаки, – все це становить високомистецький зразок уміння автора перевтілюватись в образи своїх героїв і оповідати про їх долю їхньою ж мовою" [7: 191]. М. Бахтін звертає увагу на те, що "автор літературного твору

створює єдине й ціле – мовленнєвий твір (висловлення). Але він створює його із різнорівневих, начебто чужих висловлювань. І навіть у прямій авторській мові багато усвідомлених чужих слів" [2: 294].

Ю. Крістева інтертекстуальністю називає "показник, за яким певний текст читає історію і вкраплюється в неї" [Цит. за: 8: 99]. Таким чином, художній текст розширює свої межі, вбираючи в себе відголосся певної епохи, культури в основу якої покладено літературні чи фольклорні традиції. І хоча українській літературі першої пол. XIX ст. характерні докладність в описах, розтягненість у веденні оповіді, все ж у Марка Вовчка спостерігається відсутність детального опису інтер'єру, одягу, побуту взагалі. Натомість письменниця надзвичайно стримана в зображенні сільських звичаїв, що відіграють, за словами М. Дорошкевича, лише службову функцію [5: 114].

Звичаї чумаків та їх побут є прикладом інтенціональної інтертекстуальності оповідання Марка Вовчка. Чумацтво було одним з найдавніших і вагомих промислів українців. У XVIII-XIX ст. воно перебувало у стані розквіту. Рідко яке село в Україні не мало своїх "посланців" за сіллю. Марко Вовчок пройти повз це явище не могла. Звернувшись до теми чумакування скористалась принципом узагальнення, виділяючи тільки характерне. Чумакування або дотичні до нього фрагменти відображені в багатьох оповіданнях, зокрема "Чумак", "Одарка", "Сон". Звичаї чумаків є своєрідним тлом, на якому розгортаються події українського села.

В. Яременко в своїх дослідженнях посилається на висловлювання Н. Букатеви "Чумацтво було автентичним, суто українським промислом і не містило жодних запозичень від інших етносів у виробничих прийомах, соціальній організації, побуті та духовній культурі хоч і мало зв'язок з козацькою традицією, але було цілком самостійним явищем" [9: 24].

Тема чумацтва була поширена в усній народній творчості, в піснях, переказах, прислів'ях. В основі – яскравий образ чумака в різних життєвих ситуаціях. Марко Вовчок, як зазначає Є. Федотов, "найчастіше запозичує тільки тему із пісень, розгортаючи сюжет твору у відповідності з тими життєвими фактами, які спостерігала навколо себе" [10: 11]. Більшість чумацьких пісень – це оригінальні твори, що виникли на ґрунті вікових традицій української поезії. "Найважливішою їхньою прикметою, – на думку Г. Нудьги – є не так жанрова чи стильова, як тематична окремішність" [11: 18]. У піснях відобразився живий дух чумацтва, його побут, звичаї. Марко Вовчок перейнялась життєвою атмосферою чумаків і деякі їхні звичаї відобразила у своїх оповіданнях. В. Яременко наголошує: "Чумацтво навіть за світовими мірками було дуже давнім унікальним господарсько-побутовим комплексом" [9: 24]. Здебільшого початок подорожі чумаків припадав на весну й закінчувався восени. У Марка Вовчка читаємо: "Одної весни вийшли ми рано з дому..." [12: 39], "Тільки навесні згадала я, як-то люди плачуть, як почав мій Данило в дорогу зряджатись..." [12: 64], "Насилу я дождала осені. Та вже щогодини вибігаю за ворота, чи не йдуть вони?" [12: 65].

Таким чином, Марко Вовчок у своїх художніх творах звертається до чумакування як до тла для розгортання життєвих подій, викликаючи у читача відчуття їх достовірності.

У "Народних оповіданнях" Марка Вовчка спостерігається й несвідома інтертекстуальність, зокрема у зображенні гостинності. В основі української гостинності не лише міфологічні уявлення, а й моральні принципи. Вважалося, що той, хто відвідав оселю, прилучався до духів цієї родини. З XVIII ст. цей звичай супроводжувався обов'язковим пригощанням. У Марка Вовчка: "У вийшли й ми, поклонились та й посідали. Старий вечеряти просить" [12: 73]. Вважалося непристойним розпитувати гостя про мету приходу, головним було його вшанувати. "Ввійшла в хату, її привітали, питають звідки, частують..." [12: 54]. Вірили в те, що той, хто скуштує хоча б краєць хліба й солі, не посміє скривдити того, хто частує. В оповіданні "Чари" гостю пригощають, "а вона одсунула кватирку й рече..." [12: 54].

Згідно з уявленнями українців, гість вважався Божим посланником, а гостинність – даром. У творі лише згадка: "... господь хороших людей послав" [12: 64]. А. Пономарьов зазначає: "Починаючи з XVII ст., традиційна гостинність набула серед українців християнізованих форм, значною мірою ритуалізувавшись" [13: 1168].

Отже, Марко Вовчок кількома словами-заувагами відобразила звичай гостинності, який об'єднує в собі архаїчні елементи й сучасні її нашарування.

Рецепційна інтертекстуальність передбачає запозичення письменником ідей, мотивів, образів, сюжетів із творів інших письменників чи літератур з подальшим їх творчим осмисленням. У Марка Вовчка цей вид інтертекстуальності особливо чітко простежується у зображенні звичаїв, що стосуються дівчини та її виховання. В Україні завжди високо цінували жінку-трудівницю. Тому любов до праці виховували ще з дитинства. І все ж дівування в українській родині, як свідчать народні пісні, було найкращою порою. У Марка Вовчка читаємо: "... моє дівування було розкішне й веселе, то й згадать любо!" [12: 3], "Жила в батька-матері, не знаючи горя ані лиха. Сказано, як молоде, то й гадок не має; тільки й думки, як би погуляти весело" [12: 21]. Та настає час, коли дівчина має вийти заміж. Це припадає на 16-20 років: "Уже шістнадцятий годок минає Олесі, вже й свати

почали в хату навертатись" [12: 21]. Весільні обряди існували у всіх слов'янських народів у відмінних просторових варіантах за принципом взаємодоповнення основної ідеї, сюжету. Марко Вовчок бувала в різних місцевостях України, зокрема на Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі. Вивчала звичаї, усну народну творчість російського, українського, калмицького й інших народів. Тому весільний звичай немає вузьких етнографічних ознак в оповіданнях Марка Вовчка. Він обмежений коротким повідомленням, що є символічним кодом до сприйняття художнього тексту читачем. У "Народних оповіданнях", як зазначає О. Дорошкевич, можна нарахувати не більше десятка описів весілля (певніше вісім) [5: 114]. Здебільшого це одне чи два речення, в яких вкладено основу весільного звичаю: "Повінчали, одбули весілля, випроводили молодих до господи" [12: 99-100]. "Послали старостів; побрали рушники; справили весілля; привезли молоду до свекрухи" [12: 82]. "Зробили змовини, а там і весілля справили... Добре гуляли і старі і молоді. По всьому селі пішла чутка, що в нас весілля; музики грають, у бубон б'ють, – весело було бучно!" [12: 80]. До того ж немає опису самої події, а показано обряд у післядії у формі наслідків. Автор звертає увагу на суттєве, найхарактерніше. Кожне слово є кодом-символом, за яким заховано цілий ряд послідовних дій. Таким чином, речення охоплює систему кодів, розшифрування яких залежить від здатності інтерпретатора відчувати й тлумачити художній текст. Особливі вимоги були до жінок. Марко Вовчок подає їх характеристику одним реченням: "Цокотали дві молодичі; розходились і знов сходились та все махали руками, наче горох молотили" [12: 72], "Гуляють та цокочуть як ті сороки" [12: 58]. В. Борисенко звертає увагу на те, що становище "українки в традиційному суспільстві ХІХ ст. у загальних рисах було таким самим, як і в інших європейських християнських державах, але водночас мало етнічні особливості" [14: 21]. І. Огієнко писав: "Українські жінки завжди цокотухи люблять говорити без кінця та ще й з уживанням рухів рук" [15: 362].

З огляду на те, що кожен текст – це інтертекст, виділяють два типи інтертексту. 1) відкритий (напр., цитата з іншого тексту); 2) закритий (прихована цитата, перегук з іншими сюжетами, образами, обробка як наслідувальна, так і пародійна тощо). У кожного письменника можна знайти закритий тип інтертексту, адже кожен автор в певній мірі відбиває культурнесередовище. Творчість Марка Вовчка не є винятком. Її "Народні оповідання" містять інтертекст закритого типу, що спонукає читача до декодування художньої інформації. Найбільш яскраво це простежується в оповіданні "Сон": "Хата була в нас хороша, і садок, і город великий; в садку вишні, й черешні, і яблука, і волоські горіхи, й грушки, й калина; двір широкий, ворота нові. А в хаті мило та любо глянуть лавки та столи липові, образи киянські, хороше мальовані, позапинані рушниками вишиваними; і на рушниках квітки, і кругом квітки та зілля пахучі" [12: 59]. Опис стислий, та в ньому відображено систему звичаїв селян.

Українська хата стала найважливішим компонентом культури кожна її деталь мала естетичну та магічну спрямованість.

Марко Вовчок іде за фольклорними традиціями й описує хату зовні і всередині. Часто такі описи, на думку О. Дорошкевича, "не виступають у плані додаткової характеристики персонажів, а подаються окремо, як формальний побутовий фон сюжетної дії" [5: 114].

Хати переважно стоять за тином, що надає садобі затишку та потаємності. М. Сумцов припускає, що "можливо, звичай відгороджуватись від вулиці тином запозичений на сході, але він міцно тримається, бо вигідний у господарському відношенні, бо тин часто густий і високий та з остріжком над брамою, захищає хату від холодних вітрів" [16: 118].

Естетичний смак українського народу завжди потребував зовнішнього та внутрішнього прикрашання будинку. За словами А. Пономарьова, великого значення в оздобленні хати надавалось розпису стін, найчастіше рослинним орнаментом. Малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт [17: 230]. Особливе значення в хаті мала піч – центр оберегового й естетичного вираження. Її найбільш оздоблювали, адже саме вона характеризувала господиню, давала уявлення про її смаки: "Яка піч – така й господиня". Існували й символічні знаки: якщо піч була уквітчана – це знак того, що в хаті є дівчина "на виданні".

Інтер'єр української хати неодмінно оздоблювали рушниками, вишивка яких різнилась і виконувала різну оберегову функцію. Жінки, вишиваючи рушники, вкладали в них свої заклинання від злих сил, просили здоров'я, удачі для тих, кому він призначався. Марко Вовчок звертає увагу на рушники, вишиті квітами. Буйний рослинний цвіт на вишивці – це своєрідний оберіг, що перешкоджає злим силам увійти в душу.

У "Народних оповіданнях" простежується і відкритий тип інтертексту. Так, Марко Вовчок використовує назву відомої пісні "Нечай", окремі рядки з пісень "Ой, світе мій ясний, світе мій прекрасний" ("Данило Гурч"), "Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку" ("Сон"); а то й цілі строфи:

"Сіяла зіронька, сіяла: // – З ким ти, Домасю, стояла? // – З тобою, Данилко, з тобою, // Під зеленою вербою; // З тобою, чумаче, Данильцем, // Під вишиваним рукавцем" [12: 62].

Марко Вовчок свідомо використала рядки з пісень, адже в них жодного зайвого слова, вся увага зосереджена на дії. Письменниця вдалася до алюзії, маючи за мету глибше розкрити сюжет.

Для повнішого розкриття героїв письменниця вдається до залучення обрядів, пов'язаних із використанням рослин. Культ рослин прослідковується як у календарній, так і в сімейно-побутовій обрядовості, в основі якої язичницькі елементи переплетені з пізнішими християнськими впливами. Марко Вовчок звертає увагу читача на мак, бо згідно із світоглядними уявленнями українців, він особливо наділявся чудодійною силою. В українських піснях мак – символ краси й молодості. В знахарстві – засіб проти відьом, упирів, покійників. В обрядових стравах – необхідний компонент [18: 194]. "Але незмірно більше значення його як рослини, що має снодійні властивості", – підкреслює М. Золотницький [19: 107].

У давнину був звичай присипляти неспокійних немовлят за допомогою маку. Марко Вовчок звертається до цього звичаю: "Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настоять макові головки на молоці та дати випити" [12: 68]. У цій рослині вбачали лише благотворний засіб і не задумувались над згубною дією напою. Саме трагічний випадок трапився з дитиною в оповіданні "Горпина": дитина заснула навечно. М. Золотницький пише: "В Англії, в Суссексі був випадок, коли годувальниця маючи намір заспокоїти дитину, яка заважала їй спати вночі, дала їй стільки макового сиропу, що бідний малюк потім так і не прокинувся" [19: 108]. Отже, мак став причиною смерті людини. В оповіданні "Чумак" автор описує використання дерева вже після смерті. Мотив дерева на могилі – один з найпоширеніших у поховальних обрядах. Особливо в похованні нежонатих чоловіків. Письменниця використовує код-речення: "...зрубали дуба під коріння, обтесали трохи гілля да й упустили в землю, так, як хрест" [12: 41]. Тут кожне слово-код несе в собі інформацію, яка розшифровує обряд поховання 1) хрест – "символ вічного життя" [20: 568]; 2) дуб – "символ чоловіка в різних видах життя" [21: 80]; 3) дерево в поховальних обрядах – "засіб досягнення іншого світу, переправи душ померлих у рай" [20: 142].

Слов'яни вважають дуб святим, особливо старий [21: 229]. В українців – це символ краси, міцності, мудрості. Марко Вовчок не вдається до поширених порівнянь людини з дубом, а висвітлює його значущість після смерті людини. Доречним буде прислів'я: "Як робив, те й заслужив".

Таким чином, основним джерелом інтертекстуальності творів Марка Вовчка є усна народна творчість. Фольклорні мотиви та образи письменниця трансформує, творчо переосмислює, органічно переплітає з фактами, взятими з життя. Як правило, вона подає лише окремі штрихи до того чи іншого народного звичаю, обряду у зв'язку з думками, переживаннями чи поведінкою героїв твору. Письменницю більше цікавить внутрішній стан персонажа, зумовлений обставинами часу, а звичаєві традиції виступають художнім тлом для розвитку сюжету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лексикон загального та порівняльного літературознавства – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
2. Горенко О.П. Інтертекстуальність // Пригодій С.М., Горенко О.П. Американський романтизм. Полікритика – К.: Либідь, 2006. – С. 107-124.
3. Літературознавчий словник-довідник / Р.Г. Громяк, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 750 с.
4. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – К.: Вища школа, 1981. – 216 с.
5. Дорошкевич О.К. Реалізм і народність української літератури XIX ст. – К.: Наукова думка, 1986. – 312 с.
6. Тараненко М. Марко Вовчок: Літературний портрет. – К.: Вид-во художньої літератури, 1958. – 140 с.
7. Засенко О. Марко Вовчок. – К.: Наукова думка, 1964. – 656 с.
8. Ткачук М. Роман "Перехресні стежки": текст та його інтертекстуальність // Ткачук М. Жанрова структура романів Івана Франка. – Тернопіль, 1996. – С. 82-113.
9. Яременко В.Т. Шевченко про чумацтво, його звичаї та пісні // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 2-3.
10. Федотов Є.С. Марко Вовчок і музичний фольклор // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 8-11.
11. Нудьга Г. Чумаки та їхні пісні // Чумацькі пісні / Упор. та вступ. стаття Г.А. Нудьги – К.: Музична Україна, 1969. – С. 7-27.
12. Вовчок М. Оповідання та повісті. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1959. – 284 с.
13. Пономарьов А.П. Традиційно-побутова культура // Історія української культури в 5-ти томах. – Т. 3. / Александрович В.С., Борисенко В.Й., Виврот Т.М. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 1164-1170.
14. Борисенко В. Побут і дозволя українки в традиційній етнокультурі // Українки в історії / За ред. В. Борисенко – К.: Либідь, 2004. – С. 19-27.
15. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ "Обереги", 1992. – 424 с.
16. Сумцов М. Пережитки вічної краси // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 116-127.
17. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. – К.: Либідь, 1996. – 272 с. : іл.

18. Білоус П. В. Рослини у міфологічних віруваннях українців // Цікава ботаніка / Редкол: Г.О. Корбут та ін. – Житомир, 1999. – С. 190-194.
19. Золотницький М.Ф. Квіти в легендах і переказах. – К.: ВД "Калита", 2007. – 152 с. : іл.
20. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с. : іл.
21. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / Упор., прим. І.П. Бетко, А.М. Полотай. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.

Матеріал надійшов до редакції 20.06. 2008 р.

Клименко Т.Е. Обряд и обычай как интертекстуальный компонент в рассказах Марко Вовчок.

В статье осуществлена попытка выяснить роль фольклорно-этнографических элементов как интертекстуальных компонентов в создании текстов Марко Вовчок. Интертекстуальный подход к литературному произведению даёт возможность постигнуть его как неповторимый текст.

Рассмотренные рассказы писательницы подтверждают открытость вопроса об интертекстуальности как характерном признаке структурирования текста.

Klimenko T.Y. The Rite and Custom as an Intertextual Component in Marko Vovchok's Short Stories.

The article is an attempt to find out the role of the folklore and ethnographical elements as intertextual components in the creation of Marko Vovchok's texts. Intertextual point of view as for the story gives an opportunity to comprehend it as the unique text. The considered Marko Vovchok's stories confirm the openness of the question about the intertextuality as the typical characteristic of the text organization.